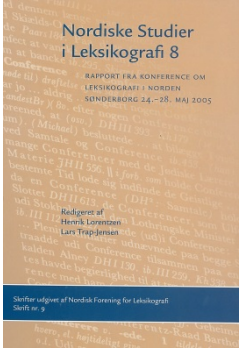

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Den fraseologiske terminologi	
Forfatter:	Lars Brink	
Kilde:	Nordiska Studier i Leksikografi 8, 2006, s. 39-52 Rapport från Konferens om lexikografi i Norden, Göteborg 27.-29. maj 1999	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Den fraseologiske terminologi

The phraseological terminology. The purpose of this paper is to bring law and order to the phraseological terminology. Our current “terminology” is not only systematically undignified, we simply do not understand each other at conferences and the like because it is often impossible to decode the speaker’s terminology and the contents of what he is saying simultaneously. But the worst thing is that thinking is so much influenced by language that as long as our terminology is not well-established, we can hardly do creative empirical research in our field. I go through all the key concepts: *phrases* which are divided into *collocations* (divided into *open* and *closed*) and *idioms* (divided into *metaphorical* and *non-metaphorical* (further divided into *transparent* and *non-transparent*)). All the definitions are listed at the end of the paper. I have tried to avoid idiosyncrasy, by clinging to the best of our traditions.

1. Symptom og signal

Lad os for en gangs skyld begynde helt fra bunden – med grundforskellen mellem udtryk og betydning. Fænomener uden betydning i nogen som helst forstand kan vi kalde *asemantiske fænomener*. Det er fx en torden, en solnedgang, en hosten, en jagt. Oehlschläger skriver ganske vist

En sagte Torden dunder.
Hele Norden undrer.

som Naturens signal om, at den har skænket Danmark et helligt oldtidsminde. Det er også almindeligt at opfatte sorte katte og hundeglam som Skæbnens varsel om død og ulykke. I videnskaben vil vi dog fortsat betragte torden som torden og hundeglam som hundeglam. Dette fører straks over i et andet fundamentalt skel, som alle amatører ignorerer, nemlig skellet mellem *symptom* og *signal*. Hvis jeg ryster på hænderne, udsender jeg et symptom på nervøsitet, jeg signalerer den ikke. Tilsvarende kan Ofelia stille sig i en taleafstand af kun 10 cm fra Hamlet som et symptom på, at hun er forelsket i manden. – Alle fænomener er som regel symptomer på et eller andet. Den omtalte torden er symptom på elektriske spændinger i de højere luftlag, den hvidklædte morgenhave er symptom på, at det har sneet samme nat osv. Disse symptomer kaldes i dagligsproget *tegn på* noget, modsat *tegn før noget*, som er signaler. Dagligsproget er meget klogere end de halvstuderede røvere. Symptomerne er sprogvidenskaben helt uvedkommende. Hvis Ofelia derimod prøver at *meddele* Hamlet sin forelskelse ved at stå tæt ved ham, nærmer vi os det sproglige, men da dette tegn ikke er *etableret*, er det ikke rigtig kommunikation, kun *forsøg på kommunikation*. De asemantiske fænomener kan imidlertid undertiden som *afledt* funktion blive til signaler, endda etablerede signaler. Et *av!*

er primært et symptom, ikke et signal, men det er også blevet etableret med signalbetydningen 'Lad være med det dér, det gør faktisk ondt!' Og en tøvlyd, et *øh*, der primært er et symptom på, at afsender ikke kan finde ordene, kan også fungere som et etableret signal: 'Jeg har stadig taletur, lad være at afbryde mig.'

Foruden denne dobbeltfunktion er der også den *fingerede symptomfunktion*. At tage begge hænder op for sit bøjede hoved har grundfunktion som et symptom på fortvivlelse. Men mennesker er ikke sene til at lyve med hænderne. Man kan således udmærket tænke sig folk, som ved en stor leders begravelse bruger denne bevægelse, skønt de i deres stille sind er godt tilfredse med dødsfaldet.

Mere raffineret end denne bastante vildledning, man kunne næsten sige løgn, er Ofelias nævnte variant: Symptomet er ikke rent fup, men samtidig udsendes det som forsøg på et signal, som man dog ikke tager ansvar for. I min skoletid var det almindeligt at gå med spejderuniform, hvis der efter skoletid var spejdermøde. Det var uimodsigeligt et symptom, men det fungerede udmærket som signal: 'Ja, jeg er spejder, I må godt beundre mine duelighedstegn!' Der var også engang en ung kvinde, der klædte sig af i sin lejlighed, skønt jeg sad i et andet vindue få meter derfra. Var det blot et symptom på lyst til at skifte tøj, eller signalerede hun: 'Du må gerne beundre min skønne krop.'? Kun hun selv vidste det. Spejderuniformen og afklædningen var under alle omstændigheder i det højeste *uetablerede signaler*; havde de været etablerede, kunne der ikke fingeres ren symptom-funktion. Lad os kalde denne ikke-svigefulde overgangsform mellem symptom og signal for *frivilligt offentliggjort sandt symptom*. Når man udsender et frivilligt symptom, som fx at tørre sveden af panden i andres nærværelse, så har man samtidig godkendt de andres normaltolkning af symptomet – og det véd de andre. Der er derfor ikke langt til signalet "Jeg har det varmt!". Men så længe jeg ikke har signaleret det tydeligt, tager jeg heller ikke ansvar for det. Man tager kun indholds-ansvar for signaler. Og derfor kunne den strippende dame med god ret spille himmelfalden, hvis jeg havde nærmet mig: "Har man nu ikke lov til at klæde sig af i sin egen lejlighed??" Så jeg foretog mig intet yderligere.

2. Udtryk

Semantiske udtryk – af enhver art – kaldes *udtryk*. De kan være *non-verbale* som fx en knytnæve eller det modsatte: tryglende foldede hænder. De *verbale udtryk* frembringes med taleorganerne. Louis Hjelmslev, der altid skulle være så original og dyb, kaldte dem *tegn*, men i dagligsproget er tegn jo forbeholdt symptomer (med præpositionen *på*) og non-verbale udtryk (med *for*), og man skal aldrig – aldrig – gå terminologisk imod dagligsproget, hvis man ikke har en eksplicit pointe med det. Det havde Hjelmslev ikke. Hvad han kaldte *tegn*, bør fortsat hedde *verbale udtryk*. Hvis udtrykket ikke består af flere udtryk, kaldes det et *morfem*. Morfemerne danner på alle sprog *ord*. Dem har jeg forsøgsvis og ufuldstændigt defineret i Brink 2000. Min definition fremgår af oversigten i afsnit 11. Men den behøver vi ikke at

tage stilling til her. Eller, rettere, det kræver en selvstændig konference. Vi må blot gøre os klart, at eftersom fraseologien per definition er et studium af *flerordsudtryk* (ordforbindelser), sejler vi med et lille lig, et ord-lig, i lasten, så længe vi ikke til bunds har defineret dét.

2.1. Etablerede udtryk

Vi har nu nærmet os fraseologien. De 3 sidste ord i sang-linjen *Se den lille kate-killing, nej, hvor er den sød!*, altså *er den sød*, er ubestrideligt et flerordsudtryk, men det er ikke *etableret*, dvs. *husket, lagret*, af nogen dansker. Fraseologien beskæftiger sig kun med *etablerede flerordsudtryk*. Jeg foretrækker klart termen *etableret* frem for *leksikaliseret*, både fordi den er mere mundret, og fordi *leksikaliseret* er stærkt misbrugt, næsten et fagligt modeord. Det ses i flere konkurrerende betydninger. Nogle bruger det kun om fx *sommerfugl, tørklæde, spille op, helt i skoven* modsat *svømmefugl, silkeklæde, spille klaver, gå i 'skoven*, altså om udtryk med en *pålydende betydning (face value/meaning)*, der afviger fra den *faktiske betydning*; andre om begge dele. Dét er højst uheldigt. Det fælles er, at udtrykkene er huskede, lagrede, de dannes ikke af den enkelte afsender. Og dét kalder jeg *etableret*.

2.2. Uforudsigelige etablerede udtryk

Det særlige *sommerfugle*-fænomen er jo helt centralt i fraseologien, og vi kommer ingen vegne uden en fast term for dét. Jeg foreslår derfor – lige ud ad landevejen – *uforudsigelig betydning*, som naturligvis ikke er forbeholdt flerordsudtryk. Både *flodhest* og *hest* i betydningen ‘bestemt gymnastikredskab’ og ‘bestemt skakbrik’ har uforudsigelig betydning. Samt naturligvis *hest* – og alle andre enkeltmorfemer – i grundbetydning.

Der er også den store svaghed ved *leksikaliseret* i den sidstnævnte brug, at det lægger op til, at det pågældende udtryk er *ligeså* relevant i et leksikon, en ordbog, som enkeltordene, men det er de allermost banale etablerede flerordsudtryk jo ikke. Udtrykket *at have for mange penge* er, skønt etableret, bestemt ikke ligeså relevant i en ordbog som *penge*.

Dagligsprogets betegnelse for (overraskende) uforudsigelig betydning er *overført betydning* (i ordbøger også: *figurligt*), men dét passer ikke godt, når der ingen billedtale er indblandet. Vi kan ikke godt sige, at *sommerfugl* har overført betydning, dels fordi udtrykket aldrig har haft nogen “uoverført” betydning, dels fordi der ikke er tale om metaforik. *Uforudsigelig betydning* er altså en betydning, der afviger fra den pålydende betydning, og *pålydende betydning* er den betydning, et udtryk har for dén, der kender alle sprogets regler undtagen netop den aktuelle faktiske betydningsvariant af det pågældende udtryk. Den pålydende betydning af *sommerfugl* er altså ‘fugl, der er karakteriseret ved noget sommerligt’. Og den pålydende betydning af *slå op* er ‘slå et slag opad’, mens den faktiske betydning jo er ‘bryde et

kæresteforhold'. Man må her gøre sig klart, at de enkelte morfemer i deres grundbetydning ikke har nogen pålydende betydning. For *hest* i sin grundbetydning betyder ikke noget for den, der ikke kender den faktiske betydning, hvorimod *hest* om gymnastikredskab har den pålydende betydning 'hest'. Gymnastikbetydningen er uforudsigelig. Det mærker vi tydeligt, når vi korrigerer en misforståelse og siger "Nej, jeg taler om *rigtige* heste." Vi kender alle den *rigtige* betydning af *heste*, *stjerner*, *torsk* og *negerkys*. Uforudsigelig betydning er uforudsigelig i forhold til komponenternes betydning på det øverste analyseniveau, ikke på et lavere: *At have sommerfugle i maven* har uforudsigelig betydning, men ikke i kraft af, at *sommerfugl* selv er uforudsigeligt.

Dagligsproget har også en anden måde at betegne den forudsigelige, dvs. den pålydende betydning end ved hjælp af *rigtig*. Nemlig: *den bogstavelige mening*. Dette opfindsomme udtryk, hvis egen betydning ikke skal tages bogstaveligt, er ikke så godt i videnskaben, fordi det aldrig bruges om enkelt-morfemer. Man taler ikke om den bogstavelige mening af *stjerner* (man siger *rigtige stjerner*). Men i sprogvidenskaben er det mht. forudsigelighed ligegyldigt, om der er tale om ét el. flere morfemer, om vi taler om den pålydende betydning af *hest* (i skak) eller *spille på flere heste*. Begge dele er metaforisk. Desuden: Et oversættelseslån er som bekendt et ord, hvis pålydende betydning – og kun den – er oversat til modersmålet, fx *frispark* < *free kick*. Her virker det akavet at sige, at ordet oversætter den engelske bogstavelige mening, for udtrykket har i engelsk aldrig sin pålydende betydning, dén er nemlig uetableret, og det er oven i købet svært at se, hvad den skulle være – 'et spark, man ikke bliver straffet for, et gratis spark, et spark efter forgodtbefindende'? Efter min opfattelse er *free kick*'s pålydende betydning = 'spark, der i en eller anden forstand er frit': Den, der ikke kender den faktiske betydning, véd, at det er et eller andet spark, der på en eller anden måde er 'frit'; han kan regne ud, at udtrykket er uforudsigeligt, men kan ikke sige, hvad det ud fra pålydende præcist skulle betyde. Den situation er ganske almindelig. *Et fransk frimærke* er et frimærke udstedt af den franske stat, men *et fransk kys* (som i min mors ungdom betød det samme som det, de unge i dag kalder en *tungeslasker*) kan umuligt være et kys udstedt af den franske stat, udvekslet i Frankrig, af franskmænd e.l. Den, der ikke kender den faktiske betydning, men samtlige sprogets andre regler, kan gå ud fra, at der her gemmer sig et teknisk underbegreb under 'kys', som på en eller anden ret irrelevant måde har forbindelse til de i sin tid så frivole franskmænd. Heller ikke her kan man heldigt tale om den *bogstavelige* mening – for der er ingen. Man kan derimod udmærket tale om den pålydende betydning – som er overbegrebslig – og den uforudsigelige.

3. Fraser

Vi kommer nu til spørgsmålet, om fraseologiens emne, fraserne, omfatter alle etablerede flerordsudtryk. Dvs. ikke blot de stensikre, uforudsigelige, som *købe katten i*

sækken og *spille fandango*, men også de mindre farverige, forudsigelige, som *Adam* og *Eva*; *gå en tur*; *Se nu dér!*; *lige akkurat*; *Jeg ved det ikke*; *Så er dét en aftale*. De er i hvert fald som oftest ude af fokus i fraseologien. Og grunden er indlysende. De har netop ikke uforudsigelig betydning. Hvis betydnings-uforudsigelighed skal være et krav til frasen, må vi altså gøre os klart, at sådanne meget faste udtryk falder udenfor.

Men vi skål selvfølgelig have en term for hele gruppen af etablerede flerordsudtryk, og dén betegnelse, jeg lige nu brugte, ligner ingen term, den er for tung og har karakter af dét, den er, en definition. Jeg vil derfor med Ken Farø kalde hele feltet for *fraser*. Faktisk kalder han dem *frasemer*. Men det vil jeg fraråde. Hvis udtryk på *-'em* ikke står i modsætning til ord uden *-'em*, så snylter de meningsløst på *fonfonem*, *graf-grafem*, ja, jeg vil endda sige, at de direkte vildleder til at se en sådan modsætning. Og så længe vore termer i almindelighed ikke ender på *-'em*, altså så længe vi ikke siger *subjektem*, *sætningem* og *udråbstegnem*, er der ingen god grund til at optage dem i sprogvidenskaben. Jamen, *fraser*, er dét ikke en dårlig term pga. dagligsprogets *tomme fraser*? Nej, ikke af dén grund. For det er indlysende, at vi ikke kan bruge *frase* fagligt i dén betydning. Dagligsprogets tomme fraser fordeler sig på mindst tre sprogvidenskabelige kategorier: 1) *Sproglige klichéer*, som jo er præcist, 2) *Høflighedsfraser*, som er en særlig kategori, vi kommer til om lidt, og 3) Etablerede ytringer af særlig høj frekvens som fx *Jeg elsker dig*, der jo ingenlunde er en kliché. – Der er i vor videnskab aldrig brug for dagligsprogets højst tågede begreb *fraser*. Og hvor man er bange for, at ens modtager skal forveksle det med dagligsprogets fraser, kan man udvide det til *sproglig/lingvistisk frase*. Så har man klart signaleret det som term. Langt værre er det, at *frase* fagligt i forvejen bruges om Chomskys *led*. Men dét mener jeg var et tilbageskridt. Vi har i europæisk tradition termerne *led*, *nominal*, *hypotagme*, *subjekt*, *prædikat* og *præpositionsled*. Og de er fuldt tilstrækkelige. Der er ingen brug for Chomskys *fraser*, som Chomsky skabte, fordi amerikansk manglede begrebet *led*, tysk *Satzglied*. Synd for amerikansk, men vi skal selvfølgelig ikke overtage deres erstatningsvarer. Der er imidlertid en tredje brug af *frase*, dog ikke særlig udbredt. I intonationslæren er vi nogle, der (ligesom i musikken) taler om *fraser* om *de sætnings-intonationsmæssige enheder*. Denne brug er imidlertid så sjælden og så klart forskellig fra fraseologiens brug, at det ikke gør ret meget. Jeg synes ikke, at denne brug kan berettige til oprettelsen af det vildledende og pointeløse *frasem*. Vi bør ikke lave en kunstig term med suffikset *-'em* uden at mene noget alvorligt med *-'em*.

Til sidst må det nævnes, at en frase i ét tilfælde kan udgøres af et enkelt ord – nemlig når dette udgør en hel ytring, som fx *Tak!* eller *Ud!* Disse skal selvfølgelig ikke blot være etablerede som ord, men også som ytringer. Det fælles for fraser bliver da strengt taget ikke, at materialet består af flere ord, men at det består af materiale af mere kompleks art end enkeltord.

4. Idiomer

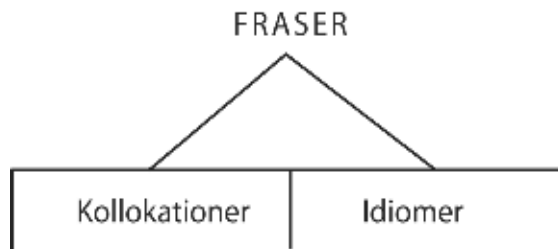
Vores næste term bliver da naturligt en term for de fraser, der har uforudsigelig betydning. Og det kan kun blive *idiom*. Under dette får vi så – lige akkurat – *høflighedsfraserne* med: *Det glæder mig at træffe Dem; Det er længe siden; Hvad går du så og laver?* De behandles i sprogsamfundet, som om de har fuld pålydende betydning, men dét, der gør dem til høflighedsudtryk, er, at vi alle ved, at vi skal trække en del fra. Hvis den pige, jeg længe har sværmet for, siger “Godt at se dig, Lars!”, så skulle jeg jo juble indvendig, men det gør jeg ikke. Vi får også de fleste *sproglige klichéer* med, dvs. de etablerede udtryk, der indebærer et fravalg af det normale, ligefremme udtryk i situationen til fordel for en tilsigtet stilistisk effekt. Fx *den gamle have* om Tivoli: Hvis man ikke kender den faktiske betydning, må man tro, at det er en gammel have, der lige er blevet omtalt. Eller vi har villaejeren, der vil diskutere et par ting med sin nabo over hækken, og på et tidspunkt siger: “Så går vi over til næste punkt på dagsordenen.” Når dette udtryk bruges i Folketinget, har det derimod sin fulde pålydende betydning og er således intet idiom, om end højst konventionaliseret. Det sidste kalder jeg en *rutine-ytring* ligesom auktionarius’ *Ingen højere?* eller danselærerens *Og holdt!* eller skiltens *Tobaksrygning forbudt*. De nævnte er dannet efter reglerne og er dermed ikke idiomer. Dét gælder til gengæld ikke rutine-ytringen *Passér gaden!* Dén er idiomatisk. Idiomerne lapper ganske tilsvarende ind over de egentlige *rituelle ytringer*, som er ytringer, der skål siges i bestemte situationer, fx den aronitiske velsignelse. De kan være idiomatiske eller rene kollokationer, men er naturligvis altid fraser.

I den gamle, slappe leksikografiske terminologi dækkede *idiom* normalt hverken “partikel-verber” eller ordsprog. Og visse leksikografer vægrer sig ved at lade *idiom* dække disse. Men jeg tror, at grunden var, at man ikke brød sig om overlappende termer. *Partikel-verber* og *ordsprog* er ret præcise termer, *idiom* derimod var uklart, og man syntes så, at diverse fraser måtte være enten-eller. Men hvis menings-uforudsigelighed er et relevant kriterium – og det er det naturligvis – så skal vi selvfølgelig have en term for alle etablerede uforudsigelige ordforbindelser, og det kan kun være *idiomer*. Vi må så se i øjnene, at visse partikel-verber som *kaste op* også er idiomer, mens andre som *kaste ned* ikke er det, ligesom visse ordsprog er idiomer, fx *Man skal ikke skue hunden på hårene*, mens andre ikke er det, fx *Lykken er ikke gods eller guld*. Først da får vi orden i sagerne. For skellet mellem meningsmæssig regelret forudsigelighed og uforudsigelighed er jo lige relevant, hvad enten udtrykket består af en sætning, en verbalforbindelse eller noget andet. Og hvis *idiomer* godt må omfatte hele sætninger – hvad alle tillader – er det usagligt at ekskludere netop ordsprogene.

5. Kollokationer

Dét var de uforudsigelige fraser, idiomerne. Hvad så med de forudsigelige? Dem er der en vis tradition for at kalde *kollokationer*. Og det er da en udmærket tradition, hvis den ellers overholdes. Kollokation betyder jo efter sit latinske pålydende ‘sammenstilling’, underforstået ‘rén sammenstilling’, men da vi i dag ikke er så gode til latin, er der intet i vejen for kun at bruge det om fraser. Som Farø så glimrende har gjort opmærksom på, er der to afgørende forskellige kollokationer, som jeg (efter Clausén & Lyly) vil kalde *åbne* og *lukkede kollokationer*. De åbne er fx *at gå på vandet*. Dét udelukker hverken *at spadserere på vandet* eller *at gå på vandoverfladen* eller noget andet med samme sandhedsbetydning (stilnuancer er der naturligvis). Her er der ingen problemer for hverken afsender el. modtager: Når man kender enkeltordene og sprogets generelle syntaks, giver konstruktionen sig selv uden yderligere regler. – Derimod kan *Adam og Eva* ikke hedde noget som helst andet, hverken *Adam plus Eva* eller *Adam samt Eva*, og da Adam nu engang er den ældste og et helt hoved højere end Eva, er det også unaturligt med *Eva og Adam*. Og tilsvarende med fx *Han måtte trække sin cykel hele vejen*. Betydningen er helt forudsigelig, modtager har ingen problemer, men afsender har. Han skål nemlig bruge dette udtryk, selvom *skubbe sin cykel* ville være ligeså naturligt. I Tyskland *skubber* man sin cykel, dérmede *gør* man en rejse – helt forudsigeligt, men i Danmark er dét blevet gammeldags, hér skal man helst *foretage* en rejse. Vi *laver* mad, vi *binder* en knude og *begår* et mord. Betydningen er helt forudsigelig, men konstruktionen som sådan er det ikke. Den er *lukket*, ja så lukket, at danske børn har haft problemer med dem de sidste generationer, hvor *lave* har ekspanderet voldsomt. Børn og unge *laver* undersøgelser, *laver* indbrud og *laver* et overfald, alt for mange overfald. De forvandler dermed lukkede kollokationer til åbne, for dé er nemmere at have med at gøre.

Lad os lige sammenfatte det vigtigste af det foregående i et skema, som jeg inderligt ville ønske, at vi lagde os fast på – for vi mærker jo på hver eneste konference vort terminologiske babylon. Meget ville være vundet, hvis vi blot kunne enes om den simple sammenhæng, der fremgår af figur 1.

Figur 1.

6. Metaforisk og umetaforisk idiom

Et vigtigt skel blandt idiomerne er dét mellem de *non-metaforiske* og de *metaforiske*. De sidste rummer en implicit sammenligning. De kaldes efter min mening bedst slet og ret *metaforiske idiom*er. De kan hverken kaldes *ikonografiske* eller *billed-idiom*er, eftersom der skål være tale om en *implicit* sammenligning. *Sort som kul* og *som et skib uden ror* er så ikonografiske, som det kan ønskes, men de er ikke metaforiske. De metaforiske idiomer har altid – det følger af deres definition – gennemsigthed (se nedenfor) mellem pålydende og faktisk betydning, men det er de ikke ene om. Det har de non-metaforiske idiomer *holde mund* og *spytte blod* også.

Da mange idiomer er metaforiske, kan det være gavnligt at pege på nogle, der ikke er det. Jeg har allerede nævnt *holde mund*. Et andet er *117 gange* = ‘overordentlig mange gange’. Svenskerne siger sjovt nok *femti-elva*. Eller i samme boldgade *et par stykker*; her siger spanierne *cuatro*! I spansk en ordbetydning, i dansk et idiom. Man kunne også nævne alle de (mere eller mindre) uigennemsigthige idiomer, der qua uigennemsigthige ikke kan være metaforiske. Fx [Hun] *har det med at* [spise sæbe]. Eller [Noget] *er* [nogen] *meget om at gøre*.

7. Gennemsigthighed

Som antydet viser idiomerne forskellig *gennemsigthighed*: Kollokationerne er per definition alle gennemsigthige, men idiomerne er det kun, når det er let at årsagsforbinde forholdet mellem deres komponenter og den faktiske betydning (uagtet dette forhold jo ikke er regelret). *At falde på halen for* ‘blive slået af beundring over’ er klart nok menings-uforudsigeligt, men vi kan sætte alle komponenter i naturlig forbindelse med den pålydende betydning og se denne som en *sammenligning* med den faktiske betydning. I idiomerne *holde mund* eller *give sig i kast med* oplever vi ikke nogen sammenligning; man oplever, hvis man ellers tænker lidt over sproget, at *mund* kan forstås som et naturligt udtryk for ‘tale’ og *kast* som en ‘pludselig begyndelse’. Helt úigennemsigthige fraser er der få af (men gennemsigthighed går naturligvis i grader, jf. Farø 2003). Jeg har fundet *skyde papegøjen* og *ikke stikke op for bollemælk* – begge på vej ud af sproget, netop af den grund.

8. Integrerede og uintegrerede idiomer

Visse idiomer kan forveksles med enkeltord i sær-betydning. Nemlig de *uintegrerede* i modsætning til de *integrerede*. I et integreret idiom bærer hele udtrykket betydningen; ingen ord har forudsigelig faktisk betydning. I det uintegrerede idiom har visse ord forudsigelig faktisk betydning. Metaforiske idiomer er integrerede: *glide*, *ud*, *ad*, *tangenten* har ingen selvstændig forudsigelig betydning i det bekendte idiom; de danner den faktiske betydning i fællesskab. I det umetaforiske idiom *slå 'ud* ‘slå bevidstløs’ har *slå* sin normale betydning; kun *ud* er uforudsigelig. Men det

ér en frase, fordi forbindelsen er etableret, har mindst to ord og rummer en uforudsigelig betydning/syntaks. – Tilsvarende er *slå'ud* 'få udslæt' uintegreret, men her er det, lige omvendt, *slå*, der er uforudsigeligt, mens *ud* har sin normale retningsangivelse. – Til gengæld er *slå'op* (om mennesker, ikke om hopper!) integreret: Hverken *slå* eller *op* bidrager med noget selvstændigt og forudsigeligt til betydningen 'bryde et kæresteforhold'.

9. Frase og konstruktion

Det er vigtigt at indskærpe forskellen mellem frase og *konstruktion*. En frase er netop et helt bestemt udtryk, et eksplicit udtryk, om jeg så må sige. En konstruktion er et *uudfyldt skema*. Selve forbindelsen *at give ngn. ngt.* er en etableret *konstruktion* for alle, der kan dansk, men det er ingen frase. Dét er derimod *at give julegaver*: et etableret flerords-udtryk med et forudsigeligt indhold efter komponent-reglerne, altså en kollokation, og *at give bagerbørn hvedebrød*: et etableret flerords-udtryk med uforudsigeligt indhold, altså et idiom. Fraser kan *indgå* i en konstruktion: [Nogen/Subjekt] *giver bagerbørn hvedebrød*, men den udfyldte plads i konstruktionen hører ikke med til frasen.

Alle mine definitionsforsøg skal forstås som stipulative hensigtsmæssige præciseringer af dagligsprog eller fagtradition. Dermed hverken kan eller skal de være knivskarpe. Sproget har i modsætning til atompartikler alle mulige drilske overgangstilfælde. Det kan derfor godt være en dyd at lade en vis grænseuklarhed blive tilbage.

Lad mig give et eksempel på et overgangstilfælde. Jeg skrev engang: "Min lille datter kan Møllehave udenad." Det var en bevidst tvetydighed. Den spiller på to fraser: 1) *At kunne* [noget] *udenad*, 2) *At kunne* [nogen] *udenad*. Den første må kaldes en kollokation, komponenterne har normal betydning. Det er også regelret at indsætte et proprium i stedet for [noget], idet proprium da betyder 'NN's tekster', jf. "Jeg læser Bodelsen". Her er der intet uforudsigeligt (selvom ordet *udenad* i sig selv er uforudsigeligt). Den anden frase, *at kunne* [nogen] *udenad*, er en metaforisk brug af den første: Man sammenligner et menneske, fx Møllehave, med en tekst indeholdende, hvad dette menneske går rundt og siger, og hævder så, at nogen kan denne tekst udenad, dvs. kán den til kvalmepunktet. Metaforik, javel, men lige på grænsen, fordi det at nævne manden i stedet for hans mundtlige kæpheste mere minder om pars pro toto end om en normal sammenligning.

Et andet vanskeligt tilfælde er frasen *ikke sandt?* Ingen tvivl om, at den er en frase. Men er den et idiom? Dertil kræves jo betydnings-uforudsigelighed. Næppe nogen har nogensinde været i tvivl om betydningen, første gang de hørte den. Det sørger ordene *sand* og *ikke* for. Jeg tror, det er for pedantisk at sige, at betydningen ikke stemmer 100 % med komponenternes regelrette delbetydninger. Den faktiske betydning er snarest 'Jeg går ud fra, at du er med/enig så langt?', og dét ville et regelret,

uetableret udtryk som *Er dét ikke sandt?* også kunne betyde. Men syntaksen. Tilsyneladende er det en simpel ellipse, men i virkeligheden en *unikal* ellipse. Vi kan jo ikke sige *ikke 'morsomt?*, *ikke 'løgn?*, *ikke 'trist?* osv. Vi hår altså med et idiom at gøre – alene pga. syntaksen. Og det afgørende er dermed ikke, at mennesker er så sprogbegavede, at de i praksis kan forudsige betydningen. Det afgørende er, at frasens betydning ikke er dannet efter reglerne.

10. Idiom-tryk

Til sidst vil jeg – måske overflødig – gøre opmærksom på, at dansk fonetisk markerer en hel del idiom. Tager vi det metaforiske (og dermed gennemsigtige) idiom *at tage tyren ved hornene*, så har det tryktab i verbet, men den eneste grund til dét er, at udtrykket er et idiom! Hvis det ikke var dét, ville det hedde **'tage tyren ved 'hornene*. Dét kan det ikke hedde, heller ikke, hvis det drejer sig om en rigtig tyr, for som en vis mand skrev i 1976, så gælder det som hovedregel, at idiom, der er ópstået som idiom, ikke kan bruges i forudsigelig betydning. Man vil da associere til idiomet og afvise et tilsvarende uetableret udtryk. Min søn hedder David, men jeg vil aldrig nogensinde seriøst kunne sige, hvor David købte øllet. Hvis idiomet derimod er overført fra et i forvejen eksisterende etableret udtryk, fx *løbe af stablen*, så kan vi, naturligvis, stadig bruge udtrykket i den gamle betydning. – Idiomatisk trykmarkering har vi også i *'ikke ligge på den 'lade 'side*. Det skulle regelret hedde *'ikke 'ligge på den 'lade 'side*, men det kan man ikke sige. Endvidere: *stå med 'hatten i 'hånden; føle ['nogen] på 'tænderne*. Jeg har desuden fundet idiomerne *stå på 'hovedet* og *ligge på 'ryggen*. Er dé virkelig uforudsigelige idiom? Ja. For dét hoved og dén ryg kan kun være subjektets. Hjemme hos ós leger vi undertiden “Døde Heste”. Jeg siger da fx til min datter: “Læg dig på 'sofaen”, hvortil hun kan svare: “Jamen, dér ligger David!” Jeg: “Så 'læg dig på 'ryggen [altså af sofaen]!”. Jeg siger naturligvis ikke: “Læg dig på 'ryggen!”. Die Sprache ist ein Wunder, das sich nie auswundern läßt.

11. Oversigt over fraseologiske definitioner

Udtryk = Betydningsbærende tegn *for* noget, som afsender tager ansvar for. (Betydningen kan være et betydnings*bidrag* til en tilkendegivelse eller en hel tilkendegivelse, og udtrykket kan være verbalt, non-verbalt, etableret eller uetableret). “*Fuckfingeren*”; *Du er jo; Grønne breve; Skrid!*

Etableret = I forvejen husket/lagret af afsender. *Børnehave*.

Uetableret = Ikke i forvejen husket/lagret af afsender, men skabt på stedet. *Børnetanker*.

Morfem = Verbalt udtryk, der ikke består af flere sådanne. *Klarinet*.

Ord = En gruppe af morfemer, der syfter på hinanden og kun kan have deres pågældende semantiske relation ved at stå side om side, dog evt. adskilt af andre sådanne morfemer. Eller et enkelt morfem, der ikke indgår i en sådan gruppe. – Det fælles er da kontinuerthed. *Risretterne; Nu.*

Flerordsudtryk (ordforbindelse) = Udtryk bestående af to eller flere ord.

Frase = Etableret flerordsudtryk / etableret ytring. *Hele verden; Adam og Eva; Gå hjem og vug!; Tak!*

Pålydende betydning = Den betydning, som et udtryk har for den, der kender alle sprogets regler undtagen netop den faktiske aktuelle betydningsvariant af dette udtryk. *'Foretag et løb i min bagdel!'*

Faktisk betydning = Betydning (modsat pålydende betydning). *'Det, du siger, er helt irrelevant!'*

Forudsigelig betydning = Den betydning, der regelret følger af et udtryks komponenters betydning og syntaks. *Havebænk; En stor cigar; En lille pige.*

Idiom = Frase med uforudsigelig betydning. *Lade 5 og 7 være lige; Hold din mund!*

Metaforisk idiom = Idiom med implicit sammenligning. *En god cigar.*

Kollokation = Frase med forudsigelig betydning. *Hele verden; Adam og Eva.*

Lukket kollokation = Kollokation, der udelukker et synonymt udtryk dannet efter de øvrige sprogeregler. *At trække en cykel.*

Åben kollokation = Kollokation, der ikke er lukket. *Stærkt beruset; At gribe en bold.*

Gennemsigtig = Det, at et udtryks faktiske betydning – uanset om den er uforudsigelig, altså ikke-regelret – let kan årsagsforbindes med den pålydende. *Stå til 'søs.*

Uigennemsigtig = Ikke gennemsigtig. *Ikke stikke op for bollemælk.*

Rutine-ytring = Ytrings-frase, hvis forekomst er ret forudsigelig i en bestemt situation. *Tak!; ↑ Og 'holdt!'*

Rituel ytring = Ytrings-frase, der skål siges i en bestemt situation. *Hermed erklærer jeg udstillingen for åbnet; Hvad er barnets navn?*

Høflighedsfrase = Rutine-ytring, der bruges per høflighedskonvention, og som afsender derfor ikke tager fuldt ansvar for. *Det er alt for meget!*

Citat = Anførelse af en ytring, der af afsender signaleres som skabt af en anden, og som han derfor ikke tager direkte ansvar for. (For afsender er det en frase). [Som min far altid sagde:] “*Kvinder og killinger skal forkæles.*”

Bevinget ord = Berømt ikke-anonymt citat. (Ergo frase). [Som det hed i Oraklet:] “*Kend dig selv!*”

Ordsprog = Citat, der af afsender fremføres som en gammel anonym almenyldig ytrings-frase, som afsender ikke hævder (thi det er et citat), men som han normalt bruger som argument og dermed præsupponerer sandheden af. [Det kræver naturligvis mod, men] *hvo intet vover, intet vinder.*

Sentens = Anonym citat-frase, der ikke er et ordsprog. (Herunder de *travesterede* ordsprog). *Tid er penge; Vanskeligheder er (som bekendt) til for at overvindes; Blondes have mere fun; Blåt er altid pænt; Smil til verden, og den smiler til dig; Brændt barn lugter ilde; Hvad jernet er fuldt af, løber munden over med.*

Slogan = Sentens med slagkraftig opfordring. *Danmark for folket; Sig Jolly til din cola.*

Allusion = Til et citat hentydende udtryk, som er integreret i afsenders tale, og som han derfor tager afsender-ansvar for. [Jeg tror, vi her er bedst tjent med et par] *smagsdommere*; [Filmen er] *knald'hamrende* [god].

Sproglig kliché = Etableret sprogræk (oftest en frase), hvormed afsender erstatter det i situationen normale, ligefremme udtryk for at opnå en stil-effekt. (Termen er naturligvis ikke værdiladet i faglig brug. Bemærk, at afsenders intention er afgørende; hvad der er effekt for én, kan være ligefremt for en anden). *Støvlelandet; Das Vaterland; I en lind strøm; Ikke en hujende fis.*

Konstruktion = Udtryk med uspecificerede variabler. *Ngn. giver ngn. ngf.*

Unikal = kun forekommende i ét bestemt poly-morfematisk udtryk. *Skorsten; Revl og krat; Til orde; En på kassen = 'hovedet'. Syntaksen i koste 'dyrt.*

Ovenstående udtømmer ikke den fraseologiske terminologi. Der mangler fx *talemåde*, (*fast*) *vending*, *fyndord*, *løsen*, *slagord*, *motto*, *diktum*, *devise*. De er vage i dagligsproget, og jeg tror, de kan undværes fagligt. Mere veldefinerede er *aforisme*, *epigram*, *anekdote*, *maksime*, *vittighed*, *wellerisme*. De er (ligesom ordsprog) alle *tekster* med æstetisk ambition og kan som sådanne (med utryghed) overlades til litteraterne.

Litteratur

- Brink, Lars 1979: Ordforrådets omfang og vækst. I: *Børnenes sprog – sprogene omkring børn*. København: Hans Reitzel, 109-175.
- Brink, Lars 2000: Kongen af Danmark s bolsjer. I: *Nydanske Studier 26-27*. København: Dansk lærerforening, 35-42.
- Burger, Harald 1998: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Neuburg.
- Clausén, Ulla 2003: Jämförelsekonstruktioner i Svensk konstruktionsordbok – struktur, variation och funktion. I: *Nordiske Studier i Leksikografi 6*. Tórshavn: Nordisk Forening for Leksikografi, 75-85.
- Farø, Ken 2003: Ordsprog i nutidsdansk: funktioner og problemer. I: *Danske Studier*. København: C.A. Reitzel, 38-64.
- Farø, Ken 2004: Omkring det grønne bord: Dansk-tysk idiomatik og sprogforandring. I: *Studier i nordisk 2002-2003*. København: Selskab for nordisk filologi, 51-75.
- Hansen, Erik 1979: Den sproglige kliché. I: *Danske Studier*. København: Akademisk Forlag, 5-23.
- Hansen, Erik og Jørn Lund 1983: *Sæt tryk på. Syntaktisk tryk i dansk*. København: DLH forskningsserien, bind 6.